

ФЕНОМЕН ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВИТИ: ЯВНИЙ ТА НЕЯВНИЙ КОНТЕКСТИ

УДК 378.091

DOI: 10.12958/2227-2747-2024-2(186)-24-37

Бутенко Людмила Леонідівна,

доктор педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри педагогіки

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,

м. Полтава, Україна

lbutenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8992-7889>

Для цитування: Бутенко Л. Л. Феномен зворотного зв'язку в освітньому процесі закладу вищої освіти: явний та неявний контексти. *Освіта та педагогічна наука*. 2024. № 2 (186). С. 24–37. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-2\(186\)-24-37](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-2(186)-24-37).

References (стандарт APA): Butenko, L. (2024). Fenomen zворотnoho zviazku v osvithnomu protsesi zakladu vyshchoi osvity: yavnyi ta neiyavnyi konteksty [The Phenomenon of Feedback in the Educational Process of Higher Education Institution: Explicit and Implicit Contexts]. *Osvita ta pedahohichna nauka – Education and Pedagogical Sciences*, 2 (186), 24–37. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-2\(186\)-24-37](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-2(186)-24-37) [in Ukrainian].

Постановка проблеми. Сучасна освітня парадигма відповідає, перш за все, принципам гуманізації та індивідуалізації освітнього процесу, що закладають основу активного навчання. Увага до особистості студентів та їхнього персонального досвіду, пов'язаного із здобуттям вищої освіти, сприяє переосмисленню таких «рутинних» процесів, як організація навчальної програми, подача матеріалу, вибудовування стосунків педагог – студент, оцінювання освітнього досвіду. Важливою якістю вищої освіти, що «вимагає регулярних циклів зворотного зв'язку в різних формах із залученням студентів і викладачів – від коротких регулярних опитувань із зворотним зв'язком до обговорень у великих групах і фокус-групах» (Вдосконалення, 2023, с. 17). Акцент на зворотному зв'язку представлено в усіх нормативних

освіти стає зворотний зв'язок, що здійснюється всіма суб'єктами освітньої діяльності.

У звіті European University Association (2022), що репрезентує результати проєкту LOTUS, акцентом якого є зв'язок лідерства та викладання / навчання, підкреслено необхідність упровадження функційного підходу, орієнтованого на студентах європейського освітнього середовища. Так, наприклад, Рамка професійних стандартів для викладання й підтримки навчання у вищій освіті (UK Professional Standards Framework for teaching and

supporting learning in higher education (UKPSF)) містить такий індикатор виміру Professional Standards Frame-work, як «A3 assess and give feedback for learning (оцінювати та надавати зворотний зв'язок щодо навчання)»; зворотний зв'язок розглядається як критерій якості викладання (Teaching quality) (Вдосконалення, 2023, с. 44, 46). Уміння та навички сприйняття та реалізації різних форм зворотного зв'язку висвітлено також у контексті soft skills майбутніх фахівців, забезпечення конкурентоспроможності випускників ЗВО.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми зворотного зв'язку в освіті розглядаються в міждисциплінарному контексті з урахуванням наукових позицій філософії, психології, соціології та педагогіки щодо забезпечення ефективної взаємодії суб'єктів освітнього процесу, успішності навчальної діяльності здобувачів вищої освіти.

Соціально-філософський аналіз феномену зворотного зв'язку в різних сферах життєдіяльності суспільства представлено в науковій розвідці С. Попова (Попов, 2012). С. Кушнір досліджував зворотний зв'язок як метод реалізації конструктивістського підходу до навчальної діяльності студентів (Кушнір, 2017), Н. Олійник – зворотний зв'язок у електронному навчанні (Олійник, 2016), М. Тимофієва – вплив зворотного зв'язку на формування особистісних та професійних якостей студента в освітньому процесі (Тимофієва, 2015), О. Шуневич – розвивальний формат зворотного зв'язку в процесі освітньої взаємодії (Шуневич, 2021).

У дослідженні Ф. Дочі (F. Dochy), М. Сегерс (M. Segers) та С. Арікан (S. Arıkan) розглянуто форми діалогічного зворотного зв'язку для високоефективного навчання (Dochy, Segers, Arıkan, 2022). У межах концепції видимого навчання Дж. Хетті (J. Hattie) та Ш. Кларк (Sh. Clarke) репрезен-

тують теоретичні засади, принципи та практичні аспекти зворотного зв'язку в освіті, важливість поверхового, глибинного та трансферного контекстів у забезпеченні зворотного зв'язку, його особливості в межах аудиторного та позааудиторного навчання, створення культури зворотного зв'язку (Hattie, Clarke, 2019).

М. Хендерсон (M. Henderson), Р. Аджаві (R. Ajjawi), Д. Буд (D. Boud), Е. Моллой (E. Molloy) розглядають вплив зворотного зв'язку у вищій освіті для покращення результатів оцінювання студентів (Henderson, Ajjawi, Boud, Molloy, 2019). У посібнику С. Брукхарт (S. Brookhart) представлено стратегії зворотного зв'язку в освітньому процесі для різних типів здобувачів вищої освіти (Brookhart, 2017). Н. Вінстон (N. Winstone) та Д. Карлесс (D. Carless) досліджували проектування ефективних процесів зворотного зв'язку у вищій освіті з урахуванням його розуміння та використання студентами (Winstone, Carless, 2019).

Проте недостатньо дослідженим залишається співвідношення явного та неявного контекстів зворотного зв'язку в освітньому процесі ЗВО.

Мета статті полягає у визначенні сутності феномену зворотного зв'язку в освітньому процесі закладів вищої освіти, особливостей явного та неявного контекстів зворотного зв'язку у ЗВО.

Методологія та методи дослідження. Дослідження базувалось на наукових положеннях феноменологічного, діяльнісного, особистісно зорієнтованого, компетентнісного методологічних підходів. Використано методи аналізу наукової літератури, систематизації, узагальнення.

Виклад основного матеріалу.

Феномен зворотного зв'язку супроводжує людину на всіх етапах її життєдіяльності (оцінні судження батьків та педагогів, оцінки та коментарі вчителів і викладачів, власна реакція – усвідомлена

та неусвідомлена – на події навколишнього життя тощо).

Термін «зворотний зв'язок» уведено в науку наприкінці 50-х рр. ХХ ст. засновником кібернетики Норбертом Вінером, який характеризував зворотний зв'язок як вплив «виходу» системи на її «вхід», тобто інформація, що виходила від першого ланцюга системи, проходить через усі її елементи та повертається до першого і при цьому суттєво на нього впливає. Відповідно, зворотний зв'язок розглядався як необхідна умова для ефективної роботи всієї системи, як «ланцюжок передачі та повернення інформації». У Великому тлумачному словнику «зворотний зв'язок» представлено як: «вплив результатів функціонування якої-небудь системи (об'єкта) на характер подальшого її функціонування; врахування нових чинників, дослідних даних на етапі вдосконалення знання, теорії; реакція у відповідь на чий-небудь вплив, звернення, вступ у контакт; який викликає, обумовлює обернену взаємозалежність двох чи кількох елементів, явищ, подій і т. ін.» (Великий тлумачний словник, 2007).

З другої половини ХХ ст. феномен зворотного зв'язку активно досліджують у філософії, теорії управління, менеджменті, лінгвістиці, соціології, соціальній психології, педагогіці.

У парадигмі саморегуляції соціальних систем розглядав соціально-філософський контекст зворотного зв'язку С. Попов, який підкреслював, що «сутністю зворотного зв'язку є інформаційний вплив об'єкта управління (тобто керованої підсистеми) на його суб'єкт (керуючу підсистему), внаслідок чого остання змінює власну організаційну діяльність (поведінку), а інколи й характер мислення» (Попов, 2012, с. 13). Дослідник зазначав, що «управляти соціальною системою за допомогою позитивного чи негативного зворотного зв'язку – означає слідкувати за балансом сил-процесів, що

протікають у її структурі і кожного разу знаходити певну пропорцію між традиціями й інновацією» (Попов, 2012, с. 21). Відповідно, зворотний зв'язок розглядається як елемент системи саморегуляції, що в організаційній взаємодії трансформується від «суб'єкт-об'єктних» до «суб'єкт-суб'єктних» відносин (Попов, 2012, с. 32).

Феномен зворотного зв'язку в освіті, зокрема в процесі навчання, відомий ще з античних часів. Так, у процесі евристичних бесід Сократ завдяки системі запитань не лише контролював обговорення певної проблеми, а й спрямовував мисленеву діяльність учнів у потрібному напрямі, використовував зворотний зв'язок з метою перебудови процесу навчання з урахуванням індивідуальних особливостей своїх учнів. Прийоми активізації пізнавальної діяльності учнів широко застосовували й Аристотель, Геракліт, Платон та інші античні філософи та педагоги. Класно-урочна система Я. Коменського безпосередньо вимагала від учителя організації та контролю навчальної успішності, що зумовило особливу увагу до оцінної діяльності педагога як форми зворотного зв'язку. Необхідність установаження контактів з учнями в освітньому процесі на основі врахування їхніх індивідуальних особливостей підкреслено в наукових розвідках видатних педагогів Нового часу – Й. Гербарта, М. Монтеня, Й. Песталоцці.

Наступні етапи розвитку педагогічної теорії та практики засвідчують наполегливі пошуки різних форм зворотного зв'язку у навчанні, його обґрунтування як способу забезпечення міжособистісної комунікації в освітньому просторі.

Розуміння сутності зворотного зв'язку в освіті, як зауважують науковці, суттєво відрізняється від біхевіористського, когнітивістського, соціокультурного підходів, теорії соціального конструктивізму (Thurlings, Vermeulen, Bastiaens, Stijnen, 2013). У межах біхевіористського підходу

(Е. Торн-дайк, Б. Скіннер, Дж. Брунер та ін.) успіх навчання залежить від позитивної чи негативної оцінки викладачем дій учнів. Е. Торндайк (1931) стверджував, що для реакції, за якою слідує винагорода або стан задоволення, ймовірність повторення зростає, а для реакції, що викликає шкідливий або неприємний наслідок, ймовірність повторення знижується. Відповідно, наголошувалося, що найбільш сильним стимулювальним потенціалом володіє саме позитивний зворотний зв'язок. Цікаво, що найменшим потенціалом визначено взагалі відсутність зворотного зв'язку. З оцінюванням та контролем пов'язував зворотний зв'язок Дж. Брунер, який розумів його як вхідну інформацію, що повідомляє учню про те, наскільки адекватним його розуміння відображає світ навколо нього. У *когнітивній теорії* зворотний зв'язок, як відзначає М. Тимофієва, розглядається як інформація для учіння. Авторка зауважує, що в межах цієї теорії «зворотний зв'язок і підкріплення виконують різні функції: підкріплення подається з метою закріпити виконуючу дію, а зворотний зв'язок для отримання інформації відповідно до виконаної дії» (Тимофієва, 2015, с. 122). *Комунікативна модель* зворотного зв'язку акцентує увагу на спілкуванні та рефлексії як механізму такого зв'язку. У межах означеної моделі «зворотний зв'язок (у вербальній або невербальній формах) виражає ступінь засвоєння розуміння повідомлення, довіри до нього, згоду чи незгоду з ним, змінює комунікативні ролі суб'єктів комунікації» (Тимофієва, 2015, с. 123). *Конструктивістське розуміння* зворотного зв'язку пов'язане з особливостями сприйняття та інтерпретації людиною реальності та знань про неї. Соціальний конструктивізм зосереджується на тому, як учні активно беруть участь у створенні своїх знань. Відповідно, зворотний зв'язок має стосуватися переконань учнів і сприйняття їхньої роботи

(Thurlings, Vermeulen, Bastiaens, Stijnen, 2013, с. 4, 7).

У наукових працях вітчизняних та зарубіжних досліджень зворотний зв'язок в освіті розглядається як:

- інформація від агента, наприклад учителя, однолітка чи іншого про свою продуктивність (Hattie, Timperley, 2007);
- ключовий елемент, що з'єднує два процеси – навчання та оцінювання й, тим самим, забезпечує значне покращення освітніх результатів (Johnson, Cooke, 2016);
- процес, за допомогою якого учні сприймають інформацію з різних джерел та використовують її для покращення своєї роботи та стратегій навчання (Carless, Boud, 2018);
- процес обміну змістовною та оціночною реакцією студентів на інформацію і поведінку у взаємодії (Тимофієва, 2015, с. 122).

Найцінніший зворотний зв'язок, як наголошує Дж. Хетті, зосереджується на тому, щоб допомогти учневі вдосконалитися. Ефективний зворотний зв'язок має надати відповіді на запитання: Куди я йду? Як я буду? Куди далі? / Як це можна покращити? (Hattie, 2018, с. 17, 190).

Зарубіжні дослідники відзначають важливість таких позицій: зворотний зв'язок дозволяє учням осмислити результати власної навчальної діяльності, усвідомити успіхи та недоліки, сформулювати плани на майбутнє (J. Hattie); необхідність узгодження ціннісного ставлення до зворотного зв'язку різних суб'єктів освітнього процесу (P. Sutton, D. Carless та D. Boud та ін.); здатність зворотного зв'язку активізувати мотивувальний та когнітивні чинники, що набуває актуальності для формування оцінювання (S. Brookhart); вплив практик зворотного зв'язку в освіті на особистісний розвиток учнів (D. Sadler, A. Shvarts, A. Bakker); інтеграція інструментів зворотного зв'язку в освітній процес без істотного збільшення

трудомісткості (V. Shute, J. Hattie); важливість розвитку активної позиції учня / студента щодо запропонованого йому зворотного зв'язку (D. Carless, D. Boud, N. Winstone).

Головна тенденція, що простежується і у вітчизняних, і зарубіжних дослідженнях зворотного зв'язку, – це визнання його діалогічної природи.

Зворотний зв'язок в освітньому процесі закладів вищої освіти доцільно розглядати як процес і результат трансляції та отримання інформації суб'єктами освітнього процесу щодо навчальної успішності, перспектив покращення освітніх результатів та стратегій навчання. Такий зв'язок має розглядатися як важливий ресурс забезпечення якості вищої освіти.

У науковій літературі представлено різні підходи до класифікації типів зворотного зв'язку (Hattie, Timperley, 2007; Brookhart, 2008 та ін.). Загалом доцільно виокремити типи зворотного зв'язку в освітньому процесі ЗВО за такими ознаками:

час – оперативний або безпосередній (під час виконання відповідного навчального завдання), відстрочений (по завершенні навчальної роботи). Оперативний зворотний зв'язок передбачає особливу увагу викладача до змісту та стилістичного оформлення усної чи письмової відповіді студента, володіння різними формами запитувальної активності, спрямованість на діалогічну взаємодію;

умови надання – під час навчального заняття або в позааудиторний час;

адресат – індивідуальний, груповий;

форма – усний, письмовий; прямий (має недвозначну форму передачі) та непрямий (має завуальовану форму передачі);

обсяг інформації – короткий, розгорнутий;

модальність – позитивний (надає інформацію про відповідність результатів установленим вимогам, підкріплює освітні наміри студентів, позитивну мотивацію),

негативний (позначає неправильність відповіді, обмежує мотивацію, гальмує подальший розвиток), конструктивний (надає інструкції, визначає перспективи);

форма комунікації – вербальний, невербальний; прямий (має недвозначну форму передачі), непрямий (має завуальовану форму передачі);

систематичність – регулярний, ситуативний;

рівень активності – безпосередній (віч-на-віч), опосередкований (взаємодія через електронні носії, інформаційно-комунікаційні технології);

дидактичні цілі – поточний (formative feedback) (здійснюється в процесі проходження курсу), підсумковий (summative feedback) (наприкінці вивчення курсу); констатувальний або описовий (фіксація результату навчальної діяльності у вигляді певних балів або оцінювального формулювання (відмінно, добре, погано) та коригувальний (надання коментарів із зазначенням помилок та шляхів їхнього виправлення).

В освітньому процесі ЗВО зворотний зв'язок виконує такі *функції*: інформаційну, інструктивну, навчальну, коригувальну, діагностичну, оцінювальну, контрольну, регуляторну. Крім того, важливими є також функції формування самооцінки, сприяння процесу рефлексії та створення відчуття успішності. Заслугує на увагу позиція Дж. Хетті про те, що зворотний зв'язок може «підкріплювати успіх, виправляти помилки, допомагати розгадати помилкові уявлення, пропонувати конкретні вдосконалення, давати поради щодо покращення на майбутнє, хвалити, карати чи винагороджувати, все з різними рівнями ефективності» (Hattie, 2019, с. 20). Усі дослідники підкреслюють здатність зворотного зв'язку (*feedback*) бути генератором «зворотного зв'язку з прогнозуванням» (*feedforward*).

Відповідно, будь-яка інформація, що подається в межах різних форматів зворотного зв'язку, має бути «почута» та врахована студентами для подальшої навчальної та професійної діяльності.

Одне з протиріч сучасного стану зворотного зв'язку у ЗВО пов'язано з тим, що викладачі вважають, що він спрямований на виявлення перспектив подальшої навчальної діяльності здобувачів вищої освіти, натомість студенти переконані в тому, що зворотний зв'язок орієнтовано насамперед на зазначення недоліків, помилок у діяльності студентів у процесі оцінювання результатів навчання. Відзначимо, що аргументи викладачів пов'язані, по-перше, із наявністю певних стандартів, переліку компетентностей, які мають оцінюватися в освітньому процесі; по-друге, із особистісними якостями студентами, які заважають навчальній успішності. Також підкреслимо, що результати зворотного зв'язку зазвичай використовують саме викладачі на етапі підведення підсумків навчальної роботи. Отже, перевага критичного формату зворотного зв'язку створює напруження у взаємодії студентів та викладачів, спричинює суттєві проблеми в мотивації до власного професійного та соціального становлення в процесі навчання у ЗВО. Відповідно, зворотний зв'язок в освітньому процесі має бути спрямовано не тільки на реалізацію функції оцінювання, а й на розвиток рефлексивних здібностей, навичок організації самостійної роботи, самооцінки та взаємооцінки, конструктивної комунікації, управління емоціями.

За результатами аналізу наукової та навчально-методичної літератури доцільно виокремити такі *найважливіші характеристики зворотного зв'язку*: конкретність (співвіднесення з певними завданнями та навчальними діями, наявність та зрозумілість критеріїв оцінювання), своєчасність, співрозмірність (обсяг критичних зауважень, рекомендацій, індивідуальні переваги щодо

конкретної форми зв'язку), позитивність (визнання успішності на кожному етапі навчальної діяльності, оскільки це мотивує на подальшу роботу), конструктивний характер (поєднання зауважень, рекомендацій з пропозиціями щодо шляхів покращення навчальної діяльності, перспектив розвитку відповідних компетентностей), персоналізація (спрямованість на конкретного студента), діалогічність. Так, студенти мають бути готові до взаємодії із викладачем щодо результатів власної навчальної роботи та, відповідно, має значення вибір часу, ситуації для надання конструктивного зворотного зв'язку. Наголосимо на необхідності визнання та схвалення навіть найменших успіхів студентів, відзначення внеску кожного студента у груповій роботі.

Студенти по-різному оцінюють значущість зворотного зв'язку. Для одних такий зв'язок є необхідною умовою поточного процесу взаємодії з викладачем. Для інших – зворотний зв'язок набуває цінності виключно на завершальному етапі вивчення конкретного навчального курсу. Підкреслимо наявність ситуації «значущого Іншого», тобто роль статусу та авторитету викладача, суголосність ціннісних орієнтацій студентів та викладачів.

Окремий напрям у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях – це *зворотний зв'язок у дистанційному навчанні*. А. Шульга, В. Дідух, І. Гатрич підкреслюють, що такий зв'язок «може мати позитивний вплив на студентів, сприяючи підвищенню відповідальності за засвоєння матеріалу та налагоджуючи діалог щодо зворотного зв'язку та оцінювання, що за своєю природою допомагає студенту брати активну участь у навчальному процесі, а не бути пасивним спостерігачем» (Шульга, Дідух, Гатрич, 2023, с. 109). Серед різних форм зворотного зв'язку в дистанційному навчанні (Шульга, Дідух, Гатрич, 2023; Brophy, 2010, с. 69–89 та ін.) відзначимо та-

кі: коментарі та зауваження в дискусійних форумах; онлайн-вікторини та тести; бали за завдання з розгорнутим поясненням помилкових відповідей, а також інформацією, як вирішити подібну проблему; онлайн анонімний ящик для пропозицій студентів; коментарі та анотації; вбудовані в онлайн-курси огляди та системи теоретичних і практичних тестів з метою самодіагностики наявних знань студентів, практичних навичок; асинхронний експертний зворотний зв'язок і наставництво від практиків та ін. У контексті використання інформаційно-комунікаційних технологій в освіті Н. Олійник зауважує, що «інтерактивні можливості технологій електронного навчання дозволяють налагодити і навіть стимулювати зворотний зв'язок, забезпечити діалог і постійну підтримку, які неможливі в більшості традиційних систем навчання» (Олійник, с. 216).

Явний контекст зворотного зв'язку в освітньому процесі ЗВО пов'язаний, насамперед, із контролем та оцінюванням навчальних досягнень студентів. Оцінювання включає систематичне документування та аналіз даних з метою подальшого планування та проєктування поступу, може застосовуватись як орієнтир для викладачів, коли вони пропонують своїм студентам підтримку, планують її розширення або збільшення втручання. Оцінювання також є способом вимірювання результатів навчання порівняно з очікуваними досягненнями / прогресом, що означає, що викладачі та університети можуть установлювати бажані цілі на майбутнє та проводити оцінку індивідуальної або інституційної успішності (Вдосконалення, 2023, с. 240). Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти відбувається в різних формах: усне та письмове опитування; оцінювання контрольних робіт, проєктів, творчих самостійних робіт, проходження виробничої практики тощо), що дозволяє студентам отримати інформацію щодо успішності навчальної діяльності

на основі порівняння відповідних результатів з навчальними стандартами.

Зазвичай оцінювальна функція зворотного зв'язку реалізується на основі формалізації поточної та підсумкової оцінки (бали за національною системою або ЄКТС, зараховано / не зараховано). Адресатом такого зворотного зв'язку є здобувач вищої освіти, який сприймає формалізовану таким чином оцінку як позицію викладача щодо ступеня засвоєння навчального матеріалу. Відзначимо, що відповідно до нормативних положень ЗВО студенти мають право на оскарження оцінки, перескладання заліків чи іспитів. Проте, як свідчить практика, переважна більшість здобувачів вищої освіти не використовують таку можливість та задовольняються наявним станом результатів навчальної успішності.

Розуміння значущості зворотного зв'язку виключно на основі його контрольної та оцінювальної функцій пов'язане з традиційною опорою шкільної навчальної практики на біхевіористські моделі навчання, у яких провідна роль учителя полягає у формулюванні «команд» (зовнішніх стимулів) та «формуванні рефлексів» належної освітньої поведінки (Sadler, 2010). Такий підхід до зворотного зв'язку є обмеженим і неповним, оскільки не враховує, чи сприйме студент отриману інформацію, чи використовує її для зміни своїх знань, уявлень, цінностей та поведінки.

Одним з найпоширеніших видів зворотного зв'язку в освітньому процесі ЗВО є *коментування* відповідей студентів, результатів виконаних завдань, яке може здійснюватися, по-перше, безпосередньо на навчальних заняттях в аудиторії чи на онлайн-заняттях, по-друге, шляхом надання коментарів у межах навчальних платформ, електронного листування тощо.

Коментування як вид зворотного зв'язку вимагає не тільки майстерності викладача в його змістовному та стилістично-

му оформленні, але й активності студентів у роботі з такими коментарями. Проте, як зауважує Дж. Хетті, «більшість коментарів, якщо вони не вимагали відповіді студента, часто ігнорувалися студентами, якщо коментарі зворотного зв'язку надавалися без виділення часу для студентів, щоб прочитати коментарі, без можливості використати їх для покращення, або де вони були нерозбірливими або важкозрозумілими» (Hattie, 2019, с. 17). Таку ж ситуацію описують D. Carless та N. Winstone, коли зазначають, що школярі / студенти викидають з голови або в прямому розумінні позбавляються письмових нотаток учителів, оскільки не розуміють, як тлумачити та використовувати ці коментарі. При цьому самих учителів не влаштовує співвідношення їхніх власних зусиль у наданні зворотного зв'язку й того педагогічного ефекту, який вони хотіли б бачити (Carless, Winstone, 2020).

Необхідно враховувати суттєві відмінності між неконструктивним та конструктивним зворотним зв'язком у процесі використання різних форм коментарів. Типовим прикладом першого є зауваження «Робота виконана погано. Все необхідно перебити!», результатом якого, зазвичай, може бути розчарування, зневіра студентів у власних силах і т. п. Конструктивний зворотний зв'язок має бути побудований на інших позиціях: «Вирішення представленого завдання не можна вважати правильним, оскільки Спробуйте звернутися до джерел ...» і т. п. Результати такого зв'язку розкривають перспективи подальшої роботи, стимулюють мотивацію до саморозвитку та самовдосконалення.

В умовах цифровізації вищої освіти викладачі мають можливості отримувати зворотний зв'язок від студентів на основі форумів, чатів навчальних платформ, зокрема Moodle, фідбеків наприкінці вивчення конкретного освітнього компонента та завершення навчання загалом. Продуктивність

такого зворотного зв'язку повною мірою залежить від викладачів, їхнього прагнення до вдосконалення навчально-методичного забезпечення освітнього процесу.

Неявний контекст зворотного зв'язку в освітньому процесі ЗВО пов'язаний насамперед з особливостями міжособистісного спілкування, мотивації студентів, інтерпретації вербальної та невербальної поведінки. У міжособистісній взаємодії зворотний зв'язок зумовлює трансляцію соціокультурного досвіду спілкування, ціннісного ставлення до актуальних проблем сьогодення, професійного та соціального розвитку та саморозвитку сучасних фахівців. Дослідники в галузі соціальної психології підкреслюють, що «специфіка соціально-психологічного розуміння зворотного зв'язку – в тому, що джерелом інформації для суб'єкта виступає інший суб'єкт» (Копець, Гордієнко, 2008, с. 50). Важливим є зауваження про те, що «міжособистісний зворотний зв'язок – це отримані особою від оточення інформація, судження про себе та свою поведінку, про те, як її сприймають у діяльності та спілкуванні», він є умовою, механізмом і продуктом соціальної перцепції, виступає регулятором взаємодії людей» (Копець, Гордієнко, 2008, с. 50, 52).

Зазначимо, що зворотний зв'язок може транслювати й завуальовану, приховану інформацію, яка здатна справити суттєвий вплив на поведінку людини. Так, оцінка або коментарі за результатами виконання навчальних завдань можуть викликати негативні емоції в студентів, стан тривожності, що утруднює сприйняття змісту відповідного повідомлення, реалізацію наданих рекомендацій. При цьому викладачі не завжди розуміють та усвідомлюють причини того чи того варіанта сприйняття подій та подальшої реакції студентів (принцип «чорного ящика» (*black box*) у міжособистісному спілкуванні).

Одним із вагомих каналів зворотного зв'язку в міжособистісній комунікації є невербальні засоби спілкування. Саме невербальний зворотний зв'язок подекуди виявляється більш ефективним, оскільки інтонація та міміка найкраще, ніж слова, здатні передати емоційне ставлення до роботи студента. Уміння фіксувати невербальні сигнали зворотного зв'язку допомагає викладачеві не тільки контролювати ситуацію, а й своєчасно скоригувати мовлення, змінити стратегії взаємодії, вибрати іншу модель подання інформації, інший сценарій розмови, дискусії, таким чином уникнути негативної оцінки, неадекватної реакції тощо. Викладач має слідкувати за реакцією студента у відповідь на сформульовані оцінні судження, зауваження або рекомендації. Проте, підкреслимо, студенти також стежать за реакцією викладача на поточну комунікативну ситуацію та, відповідно, оцінюють рівень його педагогічної майстерності, культуру взаємодії.

Отже, треба враховувати, що зворотний зв'язок – це, перш за все, характеристика стану того, хто навчається (готовність до заняття, настрій, увага, його відповіді на запитання тощо), на основі яких викладач обирає тактику управління, гнучко реагуючи на зміни (Олійник, 2016, с. 217). Саме неявний контекст зворотного зв'язку демонструє його емоційний аспект, який знаходить вираз у тональності усного висловлювання, письмового коментаря, невербальній реакції суб'єктів освітнього процесу на ті чи ті ситуації. Саме тому дослідники наголошують на значущості особистісно зорієнтованого зворотного зв'язку, який має бути спрямований на заохочення студентів, визначення перспектив подальшого професійного зростання.

У неявному контексті зворотного зв'язку особливого значення набуває «петля зворотного зв'язку» (*feedback loop*) як реакція людей на інформацію, що

отримується в процесі міжособистісного спілкування, або внаслідок тих чи тих дій. Така реакція (вербальна або невербальна) здатна призвести до змін самих умов певного процесу або певної системи. Так, Д. Карлес підкреслює, що оцінювання та коментарі ініціюють і просувають діалог між учителем та учнем або між учнями (Carless, 2019). Розрізняють петлі позитивного та негативного зворотного зв'язку. Якщо студент отримує схвалення викладача, конструктивну критику його роботи із зазначенням напрямів подальшої діяльності, то це викликає посилення мотивації студентів до успішної навчальної діяльності, зацікавленості в подальшій конструктивній взаємодії із викладачами, іншими студентами в процесі групової роботи (петля позитивного зворотного зв'язку). Петля негативного зворотного зв'язку зумовлює або послаблення інтересу до навчання, або формування нейтрального чи байдужого ставлення до навчальної діяльності.

Щодо петлі зворотного зв'язку підкреслимо, що необхідно враховувати специфіку так званих «фільтрів сприйняття», які є індивідуальними в кожній людині. В освітньому процесі такі «фільтри» можуть бути пов'язані із ціннісними установками студентів та викладачів щодо значущості освіти, конкурентоспроможністю обраної професії, репутацією ЗВО та викладачів тощо. Зрозуміло, що відгук студентів на ті чи ті форми зворотного зв'язку також опосередкований і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками, тобто зумовлює специфіку «петлі зворотного зв'язку». Студенти можуть виявити абсолютну байдужість до оцінок, зауважень, коментарів, реагувати агресивно або, навпаки, прагнути до виправлення помилок та покращення результатів. Відповідно, й подальші дії студентів також будуть відрізнятися. На нашу думку, різні

варіанти реакції студентів на пропонування з боку викладача зворотний зв'язок можуть суттєво або ускладнити, або покращити подальше вдосконалення освітнього компонента, освітнього процесу загалом. Саме тому врахування наслідків «петлі зворотного зв'язку» має бути в центрі уваги сучасних викладачів, які мають прогнозувати варіанти реакції студентів, звертати увагу на емоційний фон та особливості різних форм комунікації, створювати ситуації запиту на конструктивний зворотний зв'язок.

Підкреслимо, що зворотний зв'язок у взаємодії «викладач – студент» здійснюється не лише в процесі оцінювання, контролю навчальної діяльності. Самопрезентація викладача на початку навчального курсу також є своєрідною формою зворотного зв'язку, оскільки демонструє академічні досягнення, наукові інтереси, рівень комунікативної культури тощо викладача, що, своєю чергою, стає орієнтиром для здобувачів освіти щодо очікувань у подальшій роботі з цим викладачем та за цим курсом. Знайомство студентів на початку вивчення конкретного курсу із силабусом, вимогами до реалізації завдань курсу, критеріями оцінювання тощо має розглядатися як важливий складник успішності подальшого зворотного зв'язку в освітньому процесі.

Отже, аналіз наукової літератури з проблем зворотного зв'язку у вищій освіті, явного та неявного контекстів зворотного зв'язку підтверджує позиції дослідників про те, що основними чинниками встановлення ефективного зворотного зв'язку є: збалансованість та доцільність; точність і спрямованість на конкретну дію або продукт діяльності; своєчасність та оперативність; доступність і аргументованість; шанобливість. Одночасно з тим зворотний зв'язок має враховувати результати самооцінювання студентів і надавати інформацію для внесення кори-

гувальних змін до освітнього процесу (Олійник, с. 219).

Актуальною проблемою для сучасної практики вищої школи визнається формування *культури зворотного зв'язку* (Feedback literacy), яка виявляється в здатності студентів та викладачів сприймати (чути, читати), інтерпретувати й використовувати зворотний зв'язок для вирішення актуальних освітніх завдань. При цьому модель feedback literacy, запропонована австралійськими вченими D. Carless і D. Boud, включає ціннісний, раціональний, емоційний і діяльнісний компоненти, при цьому перші три впливають на прояв четвертого. Грамотність використання зворотного зв'язку передбачає чотири взаємозалежних процеси: визнання цінності зворотного зв'язку, уміння виносити судження, управління емоціями і здатність діяти (Carless, Boud, 2018).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зворотний зв'язок між учасниками освітнього процесу у ЗВО дозволяє налагоджувати конструктивну комунікацію, домагатися прогресу у викладанні та навчанні, підвищувати рівень залученості студентів, позитивно впливати на задоволеність навчанням, сприяти особистісному розвитку. Унаслідок ефективного зворотного зв'язку в закладі вищої освіти в студентів мають сформуватися: уявлення про ресурси розвитку власної особистості, навички грамотного зворотного зв'язку; усвідомлення цінності зворотного зв'язку в процесі власного професійного та соціального становлення; прийняття активної позиції в різних формах зворотного зв'язку; уміння проектувати та реалізовувати зворотний зв'язок, здійснювати на його основі конструктивну комунікацію, конструктивно його сприймати та використовувати; ініціативність у запиті до викладачів щодо зворотного зв'язку.

Особливості реалізації різних форм зворотного зв'язку мають аналізуватися на основі таких аспектів: когнітивний

(знання про сутність та форми зворотного зв'язку), емоційно-ціннісний (урахування ролі зворотного зв'язку в освітньому процесі, у міжособистісній взаємодії), діяльнісний (визначення результативності зворотного зв'язку, його функцій та перспектив подальшої освітньої діяльності).

Перспективи подальших досліджень пов'язані з обґрунтуванням теоретико-методичних засад формування у викладачів закладів вищої освіти культури зворотного зв'язку

Література

Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

Вдосконалення викладання у вищій освіті: теорія та практика : монографія; за наук. ред. С. Калашнікової. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2023. 255 с. DOI: <https://doi.org/10.31874/TE.2023>

Коpecь Л. В., Гордiєнко В. І. Зворотний зв'язок у процесах спілкування: оновлення концептуальних підходів та методів дослідження. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота.* 2008. Т. 84. С. 49–54.

Кушнір С. П. Зворотний зв'язок як метод реалізації конструктивістського підходу до навчальної діяльності студентів. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2017. Вип. 75(2). С. 135–139.

Олійник Н. Зворотний зв'язок у електронному навчанні як педагогічна проблема. *Відкрите освітнє e-середовище сучасного університету.* 2016. Вип. 2. С. 215–225. DOI: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2016.f2.215-25>

Попов С. М. Соціально-філософський аналіз зворотного зв'язку: теоретико-методологічний контекст : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 40 с.

Тимофієва М. Вплив зворотного зв'язку на формування особистісних та професійних якостей студента в навчальному процесі. *Current issues of Social studies and Histori of Medicine. Joint Ukraine-Romanian scientific jornal.* 2015. № 4 (8). С. 121–126. URL: <http://e-apsnim.bsmu.edu.ua/article/view/2411-6181.4.2015.132>

Шульга А., Дідух В., Гатрич І. Використання засобів зворотного зв'язку під час дистанційного навчання студентів закладів вищої освіти. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія».* 2023. Вип. 3. С. 105–110. DOI: <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2023-3.15>

Шуневич О. Розвивальний формат зворотного зв'язку в процесі освітньої взаємодії. *Нові технології навчання.* 2021. № 95. С. 220–227. DOI: <https://doi.org/10.52256/2710-3560.95.2021.25>

Brookhart S. M. How to Give Effective Feedback to Your Students. Second Edition. Alexandria, Virginia : ASCD, 2008. 121 p.

Brophy J. Motivating students to learn. New York; Routledge, 2010. 3-rd ed. 360 p.

Carless D. Feedback Loops and the Longer-Term: Towards Feedback Spirals. *Assessment & Evaluation in Higher Education.* 2019. Vol. 44. No. 5. P. 705–714. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602938.2018.1531108>

Carless D., Boud D. The development of student feedback literacy: enabling uptake of feedback. *Assessment & Evaluation in Higher Education.* 2018. № 43 (8). P. 1315–1325. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602938.2018.1463354>

Carless D., Winstone N. Teacher feedback literacy and its interplay with student feedback literacy. *Teaching in Higher Education.* 2020. Vol. 28(1). P. 150–163. DOI: <https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1782372>

Dochy F., Segers M., Arikan S. Dialogic Feedback for High Impact Learning. Routledge, 2022. 168 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003294139>

Hattie J., Clarke Sh. Visible Learning: Feedback. Taylor and Francis, 2018. 200 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429485480>

Hattie J., Timperley H. The power of feedback. *Review of Educational Research*. 2007. Vol. 77. P. 81–112. DOI: <https://doi.org/10.3102/003465430298487>

Henderson M., Ajjawi R., Boud D., Molloy E. The Impact of Feedback in Higher Education: Improving Assessment Outcomes for Learners. Springer International Publishing; Palgrave Macmillan, 2019. 308 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-25112-3>

Johnson G.M., Cooke A. Self-regulation of learning and preference for written versus audio-recorded feedback by distance education students. *Distance Education*. 2016. № 37. P. 107–120. DOI: <https://doi.org/10.1080/01587919.2015.1081737>

Sadler D.R. Beyond feedback: Developing student capability in complex appraisal. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. 2010. № 35 (5). P. 535–550. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602930903541015>

Thurlings M., Vermeulen M., Bastiaens Th., Stijnen S. Understanding Feedback: A Learning Theory Perspective. *Educational Research Review*. 2013. Vol. 9. No. 1. P. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.11.004>

Winstone N., Carless D. Designing Effective Feedback Processes in Higher Education: A Learning-Focused Approach. Routledge, 2019. 224 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351115940>

References

Busel, V. T. (Ed.). (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language]. Kyiv: Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].

Kalashnikova, S. (Ed.). (2023). Vdoskonalennia vykladannia u vyshchii osviti: teoriia ta praktyka [Teaching Excellence in Higher

Education: Theory and Practice]. Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. DOI: <https://doi.org/10.31874/TE.2023> [in Ukrainian].

Kopets, L. V., & Hordiienko, V. I. (2008). Zvorotnyi zviazok u protsesakh spilkuvannia: onovlennia kontseptualnykh pidkhodiv ta metodiv doslidzhennia [Feedback in Intercommunication: Renovation of Points of View and Research Methods]. *Naukovi zapysky. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota – Proceedings. Pedagogical, psychological sciences and social work*, 84, 49–54 [in Ukrainian].

Kushnir, S. P. (2017). Zvorotnyi zviazok yak metod realizatsii konstruktyvistykoho pidkhodu do navchalnoi diialnosti studentiv [Feedback as a Method of Implementing a Constructivist Approach to Students' Educational Activities]. *Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Pedahohichni nauky – Collection of Scientific Works of Kherson State University. Pedagogical Sciences*, 75(2), 135–139 [in Ukrainian].

Oliinyk, N. (2016). Zvorotnyi zviazok u elektronnomu navchanni yak pedahohichna problema [Feedback in E-Learning as a Pedagogical Problem]. *Vidkryte osvितnie e-seredovyshe suchasnoho universytetu – Open Educational E-Environment of a Modern University*, 2, 215–225. DOI: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2016.f2.215-25> [in Ukrainian].

Popov, S. M. (2012). Sotsialno-filosofskyi analiz zvorotnoho zviazku: teoretyko-metodolohichni kontekst [Social-Philosophical Analysis of the Feedback: Theoretical and Methodological Context]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Tymofiieva, M. (2015). Vplyv zvorotnoho zviazku na formuvannia osobystisnykh ta profesiinykh yakosti studenta v navchalnomu protsesi [The Influence of Feedback on the Formation of Personal and Professional Qualities of the Student in the Learning Process]. *Current issues of Social*

studies and History of Medicine. Joint Ukraine-Romanian scientific journal, 4(8), 121–126. Retrieved from <http://e-apnsm.bsmu.edu.ua/article/view/2411-6181.4.2015.132> [in Ukrainian].

Shulha, A., Didukh, V., & Gatriych, I. (2023). Vykorystannia zasobiv zvorotnoho zviazku pid chas dystantsiinoho navchannia studentiv zakladiv vyshchoi osvity [Use of Feedback Means During Distane Education of Students in Higher Education Institutions]. *Naukovyi visnyk Vinnytskoi akademii bezpererвної osvity. Seriya «Pedagogika. Psykholohiia» – Scientific Bulletin of Vinnytsia Academy of Continuing Education. Series «Pedagogy. Psychology»*, 3, 105–110. DOI: <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2023-3.15> [in Ukrainian].

Shunevych, O. (2021). Rozvyvalnyi format zvorotnoho zviazku v protsesi osvithnoi vzaiemodii [Developmental Format of Feedback in the Educational Interaction Process]. *Novi tekhnologii navchannia – New learning technologies*, 95, 220–227. DOI: <https://doi.org/10.52256/2710-3560.95.2021.25> [in Ukrainian].

Brookhart, S. M. (2008). *How to Give Effective Feedback to Your Students*. 2-rd ed. Alexandria, Virginia: ASCD [in English].

Brophy, J. (2010). *Motivating students to learn*. 3-rd ed. New York; Routledge [in English].

Carless, D. (2019). Feedback Loops and the Longer-Term: Towards Feedback Spirals. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 44 (5), 705–714. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602938.2018.1531108> [in English].

Carless, D., & Boud, D. (2018). The development of student feedback literacy: enabling uptake of feedback. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 43 (8), 1315–1325. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602938.2018.1463354> [in English].

Carless, D., & Winstone, N. (2020). Teacher feedback literacy and its interplay with

student feedback literacy. *Teaching in Higher Education*, 28(1), 150–163. DOI: <https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1782372> [in English].

Dochy, F., Segers, M., & Arikan, S. (2022). *Dialogic Feedback for High Impact Learning*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003294139> [in English].

Hattie, J., & Clarke, Sh. (2018). *Visible Learning: Feedback*. Taylor and Francis. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429485480> [in English].

Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. *Review of Educational Research*, 77, 81–112. DOI: <https://doi.org/10.3102/003465430298487> [in English].

Henderson, M., Ajjawi, R., Boud, D., & Molloy, E. (2019). *The Impact of Feedback in Higher Education: Improving Assessment Outcomes for Learners*. Springer International Publishing; Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-25112-3> [in English].

Johnson, G. M., & Cooke, A. (2016). Self-regulation of learning and preference for written versus audio-recorded feedback by distance education students. *Distance Education*, 37, 107–120. DOI: <https://doi.org/10.1080/01587919.2015.1081737> [in English].

Sadler, D. R. (2010). Beyond feedback: Developing student capability in complex appraisal. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 35 (5), 535–550. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602930903541015> [in English].

Thurlings, M., Vermeulen, M., Bastiaens, Th., & Stijnen, S. (2013). Understanding Feedback: A Learning Theory Perspective. *Educational Research Review*, 9 (1), 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.11.004> [in English].

Winstone, N., & Carless, D. (2019). *Designing Effective Feedback Processes in Higher Education: A Learning-Focused Approach*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351115940> [in English].

Бутенко Л. Л. Феномен зворотного зв'язку в освітньому процесі закладу вищої освіти: явний та неявний контексти

У статті представлено сучасні підходи вітчизняних та зарубіжних науковців до визначення сутності зворотного зв'язку в освіті загалом та у вищій освіті зокрема. Акцентовано увагу на тому, що розуміння сутності зворотного зв'язку в освіті суттєво відрізняється в межах біхевіористського, когнітивістського, соціокультурного підходів, теорії соціального конструктивізму.

Зворотний зв'язок в освітньому процесі закладів вищої освіти розглядається як процес та результат трансляції та отримання інформації суб'єктами освітнього процесу щодо навчальної успішності, перспектив покращення освітніх результатів та стратегій навчання. Визначено типи та функції зворотного зв'язку. Представлено його найважливіші характеристики (конкретність, своєчасність, позитивність, конструктивний характер, персоналізація, діалогічність).

Явний контекст зворотного зв'язку у вищій освіті схарактеризовано на основі його контрольної та оцінної функцій. Наголошено на значущості конструктивного зворотного зв'язку в процесі коментування відповідей студентів, результатів виконаних завдань. Неявний контекст розкрито відповідно до особливостей міжособистісної комунікації в освітньому процесі, невербальних засобів спілкування, «петлі зворотного зв'язку» в різних формах комунікації в університеті. Доведено актуальність формування у викладачів та студентів культури зворотного зв'язку (Feedback literacy).

Ключові слова: зворотний зв'язок, зворотний зв'язок у вищій школі, конструктивний зворотний зв'язок, явний контекст зворотного зв'язку, неявний контекст зворотного зв'язку, «петля зворотного зв'язку».

Butenko L. The Phenomenon of Feedback in the Educational Process of Higher Education Institution: Explicit and Implicit Contexts

The article presents modern approaches of domestic and foreign scientists to determine the essence of feedback in education in general and in higher education in particular. Emphasis has been placed on the fact that the understanding of the essence of feedback in education differs significantly within behaviorist, cognitive, sociocultural approaches, the theory of social constructivism.

Feedback in the educational process of higher education institutions has been considered as a process and result of the transmission and obtaining the information by the subjects of the educational process regarding academic performance, prospects for improving educational results and learning strategies. Feedback types and functions have been defined. Its most important characteristics (concreteness, timeliness, positivity, constructive character, personalization, dialogicity) have been presented.

The explicit context of feedback in higher education has been characterized on the basis of its control and evaluation functions. The importance of constructive feedback in the process of commenting students' answers, the results of the tasks performed, has been emphasized. The implicit context has been disclosed in accordance with the features of interpersonal communication in the educational process, non-verbal means of communication, «feedback loops» in various forms of communication at the university. The relevance of the feedback literacy formation among teachers and students has been proved.

Keywords: feedback, higher education feedback, constructive feedback, explicit feedback context, implicit feedback context, «feedback loop».

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

